

Cartea pentru elita clericală română unită (sec. al XIX-lea)

Laura STANCIU

Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, Facultatea de Istorie și Filologie
“1 Decembrie 1918” University of Alba Iulia, Faculty of History and Philology
Personal e-mail: laurastanciu@hotmail.com

The Book for the United Romanian Clerical Elite (the 19th Century)

The present study analyzes the way in which the united clerical elite in Transylvania reported itself to the book. The author investigates the way in which the interest of this elite in the spread of the books was reflected at the level of local (urban and rural) communities from the perspective of the regulations of the Synod between 1782 and 1900.

The research is based on the fact that, at the decision-making level, the Synod had in the Romanian society that unique ability to transform the impossibility of the common man's, priest's, and parishioner's access to the book in something feasible, and the possibility to turn the reading of the books into a gesture of daily occurrence on a social scale.

Keywords: Church, library, the books, Transylvania, Blaj.

Istoriografia română, mai veche sau mai nouă, ne-a familiarizat cu bibliotecile publice clericale formative (școlare)¹ sau private ale elitei clericale române unite din Transilvania². În ultimul timp, pornind de la însemnările marginale de pe cărți, mai ales, deci la granița analizei dintre antropologie și istorie culturală remarcăm existența unui oarecare interes pentru relația dintre preotul rural și carte, la modul *sui generis*³. În această ecuație primează perspectiva asupra cărții ca obiect, care fixează simbolic memoria grupului, immortalizează timpul și are capacitatea de a fixa identitatea unei comunități (în sensul discutat de Roger Chartier), un fel de jurnal al comunității sau *diarum* personal. Chiar și așa, lectura asupra cărții făcută în această cheie a acordat o importanță redusă, secundară rolului formativ al cărții pentru societate.

Cartea un capriciu?! Între tangibil și intangibil.

În general, datorită formației intelectuale a elitei clericale române unite din epoca modernă, aceasta a manifestat un anumit interes privat manifestat prin colecționarea unor cărți și formarea unor biblioteci private fabuloase (ca să ne rezumăm la cele mai reprezentative exemple: Inochentie Micu-Klein⁴, Ștefan Salcivai⁵, Petru Maior⁶, Ioan Lemeny⁷, Ioan

Micu-Moldovan⁸, Timotei Cipariu⁹). Dincolo de această realitate s-a manifestat chiar un mecenat legat de editarea cărților necesare pentru serviciul liturgic (prin tipărirea *Bibliei*, a *Psaltirei*, a *Mineelor*, *Penticostarelor* etc.) sau preocuparea pentru carte identitară (dicționare, istorie etc.) prezent la ierarhii din cultura unită ardeleană de la Petru Pavel Aaron până la 1900.

Pornind de la această realitate, ne interesează felul în care au încercat prelații, ierarhul împreună cu ierarhia sa clericală (de la episcopi, vicari și protopopi) să impună prin formularea unei reglementări sinodale interesul pentru carte și răspândirea ei. Cu alte cuvinte, felul în care au încercat să popularizeze, să răspândească pe orizontală uzul cărții în rândul preoțimii de rând și la nivelul comunităților urbane și rurale unite în Transilvania secolului al XIX-lea.

Vrem să atragem atenția asupra interesului elitei clericale unite pentru importanța cărții ca purtătoare de mesaj formativ și rolul acesteia în rândul comunităților rurale și urbane din Transilvania în durată lungă, așa cum ne permit reglementările sinodale ale Bisericii Greco-catolice (sec. al XIX-lea) să investigăm acest aspect. La nivel decizional, sinodul avea acea capacitate

unică în societatea românească de a transforma irealizabilul, imposibilitatea accesului omului de rând, a preotului și enoriașului, la carte în realizabil, în posibilitatea de a face, la scară socială, din lectura cărții un gest cotidian. De ce și cum a fost valorificată sau s-a ratat această șansă vom încerca să arătăm prin analiza deciziilor sinodale din Biserica Română Unită în intervalul cronologic cuprins între anii 1782-1900.

În perioada în care episcopia de la Blaj era subordonată mitropoliei de Esztergom, dezbaterile și deciziile sinodului român diecezan din 15-17 septembrie 1821, de pildă, erau interrelaționate cu discuțiile sinodale și hotărârile formulate în cadrul conciliului de la Pozsony din 1822 și reiterate cu ocazia conferinței de la Esztergom, din 1850, în preocuparea pentru standardizarea calității studiilor teologice la toate școlile catolice din Ungaria. Aceștia ar trebui să le mai adăugăm deciziile sinodului național maghiar de la Pozsony din 8-16 octombrie 1822 care a mai dezbătut și alte probleme particulare. Între cele care merită menționate ar fi: editarea noii traduceri a Bibliei în limba maghiară, introducerea planului cadru unic la liceele episcopale, reforma statutelor ordinilor călugărești, problematica seminarului teologic Augustinianum de la Viena etc. Din perspectivă românească, rămân definitorii deciziile luate la Blaj ca răspuns la programul stabilit la Pozsony pentru stăruința sinodalilor uniți de a păstra individualitatea Bisericii lor în raport cu catolicismul latin și hotărârea sinodalilor de a consolida Unirea.

În cadrul sinodului prezidat de episcopul Ioan Bob, sinodalii au fost preocupați să discute despre moravurile, educația clerului și despre raportarea acestora la credință concluzionând „originea multei nelegiuiri și cu ea a moravurilor, a nerușinării, de asemenea a disciplinei Bisericii se trage în principal din această dieceză deoarece ignoranța dintre români hoinărește în lung și-n lat, la fel și cea față de credința creștină” [...] Acest sinod nu are pe nimeni în această dieceză care să disprețuiască religia creștină strâmbând din nas [...]; astfel vor exista mulți cărora nu le trebuie religia ortodoxă pentru ea însăși și puțini cărora religia este cunoscută pe dinăuntru, îi doare cu tărie și se răsucesc cu neliniște și își deplâng destul soarta, se însănătoșesc destul de repede, nu plâng decât din motive de durere. Cruzimea se arată peste tot neamului român, este băgată în întunericul des al necunoașterii, este prinsă în lanț de multe superstiții, este învăluită în diferite feluri de sentințe anterioare [...]”¹⁰.

De menționat că în cadrul sinodului a fost citit un plan de măsuri (!) pentru înlăturarea ignoranței la care, desigur, au subscris sinodalii. Printre discuțiile purtate se remarcă atenția acordată disciplinei clerului mic și a formării acestuia stipulându-se „[...] acest sinod socotește că va fi pentru că dacă preînălțatul domn episcop ar vrea să transfere clerul său mic de la

Alba Carolina la Cluj, atunci clerul greco-catolic de la Blaj este mutat acolo cu aceeași profesori, dar din cauza diferenței de rit va trebui educat în seminarii diferite de rectori proprii [...]”¹¹. Conform ideologiei iluministe încă dominante în societatea modernă românească din Transilvania, firesc, odată cu conștientizarea necesității consolidării școlii, ca instituție formativă aceasta ar fi trebuit dublată de preocuparea pentru impunerea lecturii, ca practică curentă, repetitivă, de acumulare de cunoștințe și deci s-ar fi impus interesul pentru carte și răspândirea acesteia prin orice mijloace.

În context, extrem de interesantă este raportarea sinodalilor la beneficiile științei, care, cum se știe, în cultura modernă era în totalitate bazată pe cărți, pe studiul individual al învățăcelului întemeiat pe lectură, pe pagina scrisă. Sigur, aveam la Blaj o bibliotecă școlară a Gimnaziului încă din secolul al XVIII-lea, dar nu depistăm preocuparea sinodalilor, concretizată prin elaborarea unei reglementări canonice în acest sens, chiar dacă aceștia declamau interesul și preocuparea pentru cunoaștere: „[...] credința se obține prin studiu astfel încât să reflecte mai cu atenție și să relateze mai cu grijă; sunt multe care îndeamnă că cele vestite se ating după cum este posibilitatea de a învăța prin prudență decât cele recomandate prin putere [...]; prin aceștia dacă se adaugă cateheți, buni confesori, prudenți și plini de zel, sinodul este măgulit prin exercițiile stabilite după obicei; și va mai fi unul în viitor pentru ca gimnaziul să răspundă așteptării publice și avantajele nu mici să fie din belșug în cler și popor”¹². Epoca reclama și ne-am fi așteptat ca sinodul să încurajeze și să sprijine producția de carte, multiplicarea manualelor școlare, atenția pentru conținutul acestora, interesul pentru rigoarea și corectitudinea textelor lor și această atitudine să transpară în decizia sinodalilor. Din păcate, problematica nu a fost atinsă în discuțiile sinodalilor și nu avem formulată nici măcar o decizie în acest sens.

În schimb, avem materializată oarecum această nevoie, abia peste o jumătate de secol, prin deciziile sinodului din 20-22 octombrie 1869¹³, care la canonul 33 preciza „Simțindu-se cea mai mare lipsă de cărți de rugăciune, de evlavie, de perfecțiune creștinească, editate în limba română, de acelea să se tipărească și să se împartă mai ales ca premiu prin școlile elementare”¹⁴.

Complementar, protocolul primului sinod provincial (23 aprilie/5 mai 1872, 19 aprilie/1 mai 1872) prevedea „În 14 mai 1872, după celebrarea obișnuită a sfintei Liturghii, s-a ținut în curtea palatului mitropolitan congregația generală a VI-a, în care stabilindu-se mai multe cu privire la redarea cărților bisericești și la instruirea tinerimii, s-au rezolvat cererile îndreptate către sinodul provincial”¹⁵.

Formularea direcțiilor de acțiune chemate să modernizeze Biserica sunt concretizate prin decretul acestui sinod provincial care stipulau, de pildă, printre atribuțiile episcopului calitatea acestuia de a cenzura

„cărțile cu conținut religios”¹⁶. De asemenea, același sinod prevedea că protopopii „sunt datori să inspecteze starea clădirilor parohiale și bisericești, starea cimitirelor, școlilor și averea acestora și să se îngrijească ca ele să nu fi înstrăinate fără știrea Ordinariatului, iar în lipsa acestor averi să găsească moduri despre crearea lor, să caute vase sacre, ornamente bisericești, cărți de tipic [s.n.], protocoale matriculare și ale ordinelor eliberate de la Scaunul episcopal, precum și jurnale cu socotelile despre averile bisericești și școlare [...]”¹⁷. Este evidentă aici viziunea sinodalilor asupra cărții exclusiv ca valoare patrimonială.

Tot la 1872, în administrarea sacramentelor se distingea recomandarea sinodului referitoare la activitatea parohilor legată de „[...] citirea atentă a prescriselor Euhologhiului [s.n.]¹⁸ și atenta observare a ceremoniilor pentru ca să se poată administra cu caracterul convenit sfințeniei lor”¹⁹. Accentul se puna deci în formarea „atât a clerului tânăr, cât și a profesorilor și a cantorilor să se propună cântări bisericești corespunzătoare și să nu se admită la primirea s. ordin fără o cunoaștere relativ suficientă, la fel și în funcțiile de cantori și profesori fără cunoașterea deplină a cântărilor bisericești [s.n.]”²⁰. Desigur, aceste prevederi deconspiră preocuparea sinodalilor pentru prezervarea identității liturgice răsăritene a Bisericii Române Unite în raport cu catolicismul latin și devine evidentă în atenția acordată deprinderii abilităților muzicale necesare exercitării cultului religios prin faptul că „sinodul decide ca prin bărbați pricepuți să se compună o lucrare sistematică în care să se stabilească cu precizie modalitatea împlinirii funcțiilor nu numai a celor arhiericești cuprinse în *Arhieraticon*²¹ și a celor preoțești cuprinse în *Liturghier* și în *Euhologhion*, ci și a serviciului coral cuprins în celelalte cărți bisericești. Această lucrare rituală examinată de sinodul provincial și aprobată de Scaunul Apostolic să se propună în mod atât teoretic, cât și practic la toate institutele teologice și pedagogice din această provincie”²².

Primul sinod provincial acorda o anumită atenție între deciziile finale (stipulate în titlul VI. cap. VI) celor referitoare la „revederea și tipărirea cărților bisericești și de rugăciuni” prevedere care stipula explicit „Biserica veghează peste integritatea credinței și peste sfințenia cultului; ea s-a îngrijit ca numai cărți aprobate de ea să se întrebuițeze la cultul divin ori să servească spre nutrire pietății private a credincioșilor. Drept aceea sinodul interzice întrebuițarea altor cărți decât cele aprobate de ordinariatele greco-catolice [...]. Ca atare, 1. sinodul declară necesitatea de a se retipări, datorită lipsei, toate cărțile bisericești. Aceeași necesitate se recunoaște și pentru retipărirea versiunii române aprobate a Sfintei Scripturi²³. 2. Sinodul stabilește o comisie permanentă de bărbați de specialitate, care având spre dispoziție atât textul original, cât și versiunile mai însemnate ale Sfintei Scripturi și ale

cărților bisericești cuprinse în edițiile mai corecte, să prelucraze o ediție nouă a acelor cărți, cu litere latine și în stilul corespunzător statului de perfecțiune, la care a ajuns limba românească. 3. Cărțile tipărite și aprobate de Scaunul Apostolic, sinodul dispune a se primi și întrebuița la toate bisericile acestei provincii. 4. Sinodul recunoaște necesitatea reorganizării și dotării tipografi ei arhidiecezane din temelie, cu teasc rapid și litere de tot felul. 5. Pentru promovarea pietății private, ordinariatul mitropolitan se însărcinează să se îngrijească ca în acea tipografie să se tipărească și cărți de rugăciuni potrivite pentru diversele stări ale credincioșilor”²⁴.

Semn al perpetuării idealurilor iluministe și al necesității implementării acestora²⁵ pentru că ele au rămas nefinalizate și nevalorificate pe deplin în societatea românească²⁶ și ca o încununare a unor dorințe exprimate repetat de-a lungul timpului de clerul unit ardelean, se distinge în cap. VII al aceluiași sinod preocuparea pentru „[...] tipărirea foilor bisericești, pentru lămurirea întrebărilor publico-bisericești curente, pe de o parte, iar de altă parte, pentru oferirea clerului și profesorilor un mijloc ușor de a se perfecționa în științe teologice și pedagogice, sinodul dispune înființarea a două Foi bisericești periodice [...] una să fie săptămânală [...], iar cealaltă tipăritură în broșuri, în publicații lunare²⁷. Sinodul dispune ca ele să fie tipărite la scaunul mitropolitan, iar Ordinariatele să se îngrijească de răspândirea lor în arhiva și biblioteca fiecărei parohii din diecezele lor, unde va fi puțință, numai astfel putându-se spera apariția lor la un preț moderat”²⁸.

Atenția pentru formarea tinerilor materializată în titlul IX, *Despre instituția Junimii*, cap.V *Despre școlile elementare* prevedea: „Parohii [...] sunt obligați [...] îngrijindu-se de exacta administrație a averilor școlare, vizitând școala, supraveghind cum își îndeplinește profesorul datoria sa, ce purtare morală are și luând măsurile necesare pentru ca, copiii să frecventeze școala regulat și să dețină cărțile prescrise de la Ordinariat [s.n.]”²⁹.

Zece ani mai târziu, în atitudinea sinodalilor se menține și se revine asupra perspectivei mai degrabă patrimonială asupra cărții. Astfel, *actele și decretul sinodului provincial din 1882* stipulau la cap. II. (*Capitulul ca și Funcționar bisericesc*) între sarcinile *curatorul Bisericii mitropolitane*: „[...] curățenia și bunăstarea atât a bisericii catedrale, cât și a celei din curtea mitropolitană; va supraveghea starea edificiilor bisericești numite și instrucția lor internă; se va îngriji de veștmintele, ornatele și vasele sacre, de *cărțile rituale și cele corale* [s.n.] și la fel de aprovizionarea totală cerută la cultul divin”³⁰.

Viziunea se menține și în cadrul sinodului mitropolitan din 1896, care în ședința a șasea (19 noiembrie 1896), prin aprobarea *Statutelor spre*

asigurarea reciprocă împotriva daunelor cauzate de foc se preciza că, printre bunurile ce trebuie asigurate sunt: „veșmintele și cărțile bisericești, mobila de orice natură ce se află în biserică, școală sau în casa parohială [...]”. Se exclud de la asigurare obiectele de artă, veșmintele bisericești, cărți și manuscrise vechi [s.n.], ale căror preț depinde de vechimea lor³¹.

De remarcat, în cadrul sinodului arhiepiscopalian ținut trei ani mai târziu, în 22 noiembrie 1899, este discuția purtată de sinodali în cadrul ședinței a IV-a referitoare la „înființarea reuniunilor de temperanță (unde punctual se pomenește o lucrare tipărită la Sibiu, cartea lui Alușiu³²) de care, precizau sinodalii, s-a vorbit și în sinodul arhiepiscopalian din 1869³³”.

În atmosfera creată de constanta și epuizanta dispută referitoare la autonomia Bisericii Române Unite în raport cu Biserica Romano-Catolică din Ungaria³⁴, cu catolicismul latin³⁵, dar și în relația cu Statul ungar, ultimul sinod provincial al veacului (13/26 septembrie 1900) relua problema reglementării *Sfintei Liturghii* (cap. I) și preciza „Conciliul provincial I [...] ținut în anul 1872 a decretat privitor la preasfântul sacrificiu liturgic. Ținând cont de aceste decrete ale primului nostru sinod provincial [...], sinodul [1900 n.n.] hotărăște că trebuie să se facă următoarele declarații și decizii: [...] Ceremoniile acestea se cuprind în cartea numită „Liturghier”. Limba în care se celebrează sacrificiul liturgic în Biserica noastră este cea română. [...] În vizitațiile lor, protopopii să fie cu mare băgare de seamă să nu se furișeze în biserică abuzuri referitoare la aceasta și mai ales să nu se întrebuițeze în uzul liturgic decât cărți aprobate de Ordinariatul mitropolitan de Alba Iulia și Făgăraș și recunoscute ca legitime de către Scaunul Apostolic³⁶. Desigur, reglementarea formulate astfel căpăta autoritate în epoca în care rămânea un deziderat și a reprezentat o miză păstrarea individualității orientale a Bisericii Române Unite în sânul Bisericii Catolice.

În loc de concluzii

Finalmente, atenția pentru carte, pentru răspândirea lecturii atestă progresul alfabetizării, al școlarității, dar denotă două atitudini distincte a sinodalilor uniți pe parcursul secolului al XIX-lea. Ele vin în prelungirea preocupărilor pentru dotarea școlilor confesionale cu cărți, pe fondul eforturilor individuale notabile în achiziția de carte. Chiar dacă au rămas celebre și invidiate în epocă unele biblioteci private extraordinare, reținem, în schimb, o palidă preocupare a sinodalilor pentru rolul formativ al cărții, ca obiect purtător de mesaj iluminist, emancipator. Atenția pentru promovarea cărții în societate, prin cel mai eficient mijloc de realizare, adică prin formularea unor decizii sinodale explicite care să reflecte această preocupare, o regăsim doar la inegalabilul sinod provincial din 1872, atitudine care se va prelungi și

la sinodul provincial din 1900. Dar asta oarecum la presiunea catolicismului catolic, când identitatea răsăriteană a cultului greco-catolic putea fi periclitată.

Așadar, după o evaluare asupra atenției pe care o acordau cărții sinodali uniți ardeleni, concluziile nu sunt măgulitoare. Inexistența reglementării sinodale devoalează neconștientizarea rolului cărții în comunitate, în emanciparea socială? Sau lipsa de preocupare constantă și concretă privitoare la această problemă? Și una și alta. Se pare că, în mentalitatea sinodalilor, cartea rămâne un fel de monopol al elitei. În ciuda preocupărilor individuale a elitei intelectuale și a ierarhiei pentru propriile lecturi, pentru formarea unor biblioteci bogate sau pentru redactarea unor lucrări, regretabil este faptul că nu găsim aceeași determinare pentru impunerea unor decizii la nivel de reglementare sinodală, deci cu șanse de a fi aplicată, pentru răspândirea puterii cuvântului scris, a diseminării cu adevărat a cărților, în sensul dezvoltării lecturii ca practică³⁷, care să poată conduce la emancipării clerului ordinar, secundată/umată și dublată de cea a enoriașului de rând. Așa cum am văzut, sinodali se raportau la carte mai degrabă ca la un reper important patrimonial important prin vechimea ei pentru comunitate.

Note:

1. Iacob Mârza, „Cohesion and modernization in Habsburg Transylvania: the Schools of Blaj in the 18th Century”, în Laura Stanciu, Cosmin Popa Gorjanu (eds.), *Transylvania in the Eighteenth Century. Aspects of Regional Identity*, Cluj-Napoca, Mega Publishing House, 2013, p. 52-76.
2. Pompiliu Teodor, „Două biblioteci particulare românești de la sfârșitul secolului al XVIII-lea”, în *Studii și cercetări de bibliologie*, II, 1957, p. 262 și urmât.; Greta Monica Miron, „Cărți și cititori în Transilvania secolului al XVIII-lea. Biblioteca lui Ștefan Salcivai”, în Cristina Bogdan, Alexandru Ofrim (coord.), *Pentru o istorie culturală a cărții și a practicilor de lectură*, Editura Universității din București, 2015, p. 207-223 (volumul colucviului internațional *Cartea-obiect. Istorie culturală, strategii de marketing și tehnologii multimediale*, București, 7-8 noiembrie 2014, organizat de Departamentul de Științe ale Comunicării din cadrul Facultății de Litere, Universitatea București).
3. Doru Radosav, *Carte și societate în secolul XVII-XIX*, Oradea, Fundația Celor Trei Crișuri, 1995; Barbu Ștefănescu, *Sociabilitate rurală, violență și ritual. Cartea în practicile oblativ de răscumpărare a păcii comunitare, Transilvania, sec. XVII-XIX*, Oradea, Editura Universității din Oradea, 2004; Valer Simion Cosma, „Părințele Costandine, caută-mi în carte bine”: Preotul ca „păscălier” în lumea țărănească a românilor ardeleni din secolul al XIX-lea [Der Priester, die Wunderheilung und das Buch in der bäuerlichen

- Welt Siebenbürgens im 19. Jh]; Idem, *Preotul și cartea în lumea românească din Transilvania secolului XIX*, ms.
4. Ioan Chindriș, *Biblioteca lui Inochentie Micu-Klein*, în Anuarul Institutului de Istorie din Cluj, XXXV, 1995, p. 347-373.
5. Pompiliu Teodor, „Două biblioteci particulare, p. 262-266; Greta Monica Miron, *Cărți și cititori în Transilvania secolului al XVIII-lea*, 207-223
6. Ioan Chindriș, *Petru Maior și epoca sa*, în Anuarul Institutului de Istorie din Cluj, XXVII, 1985-1986, p. 19-30.
7. Ciprian Ghișa, *Episcopul Ioan Lemeni și Biserica sa în vâltoarea vremurilor*, Argonaut, Cluj-Napoca, 2008, *passim*.
8. Zevedei Drăghită, „Ioan Micu Moldovan (1833-1915), protector al patrimoniului cultural din Transilvania”, în *Annales Universitatis Apulensis, Series Historica*, 8, 2004, p. 151-165; Ioan Buzași, „Centenarul unui bibliofil: Ioan Micu-Moldovan (1833-1915)”, în *Astra*, 3-4, 2015.
9. Zevedei Drăghită, „Timotei Cipariu (1805-1887) - Bibliofilul”, în *Terra Sebus*, 2, 2010, p. 389-398; Zenovia Niculescu *Biblioteca – Baza formației științifice a lui Timotei Cipariu*, ms.
10. Laura Stanciu (ed.), *Istoria Bisericii Române Unite din Transilvania prin sinoadele sale (1782-1900). Ediție de documente/Az erdélyi görögkatolikus egyház története zsinatai tükrében (1782–1900). Dokumentumok*, Selecție de documente, studiu introductiv, note și anexe: Laura Stanciu. Introducere: Gábor Adriányi, [Traducători: Andreea Mârza și Bernád Rita-Magdolna, împreună cu Czintos Emese, Erdős Annamária, Erdős Nándor și Weisz Szidónia], DVD inclus, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet 12, Budapest, 2017, p. 473- 475.
11. *Ibidem*, p. 481-482.
12. *Ibidem*, p. 484.
13. I.M. Moldovan *Acte sinodali ale beserecei romane de Alba Iulia si Fagarasiu*, 1872, p. 38-58.
14. Laura Stanciu (ed.), *Istoria Bisericii Române Unite din Transilvania prin sinoadele sale*, p. 566.
15. *Ibidem*, p. 580.
16. *Ibidem*, p. 584.
17. *Ibidem*, p. 587.
18. *Euhologhion* (din limba greacă) sau *Molitevnice* este o carte bisericească de cult care cuprinde sfintele Taine și diferite rugăciuni (molitve).
19. Laura Stanciu (ed.), *Istoria Bisericii Române Unite din Transilvania prin sinoadele sale*, p. 592.
20. Laura Stanciu (ed.), *Istoria Bisericii Române Unite din Transilvania prin sinoadele sale*, p. 597.
21. Este o carte în care sunt cuprinse ceremoniile care intră în competența unui arhiepiscop, precum și definiția clară a atribuțiilor arhiepiscopului. Primul Arhiericon din Biserica Unită îi aparține episcopului Inochentie Micu Klein și este datat în 1748.
22. Laura Stanciu (ed.), *Istoria Bisericii Române Unite din Transilvania prin sinoadele sale*, p. 597.
23. *Biblia* de la București (*Biblia* lui Șerban Cantacuzino) din 1688 s-a bazat pe versiunea lui Nicolae Milescu după Septuaginta. În Biserica Unită prima Biblie în limba română a fost tradusă de o echipă coordonată de Petru Pavel Aron în 1760-1761 după Vulgata, varianta în limba latină a Sfintei Scripturi după Ieronim. A doua traducere a Sfintei Scripturi în limba română o datorăm lui Samuil Micu. Ea este cunoscută ca *Biblia de la Blaj* (*Biblia* lui Clain sau *Biblia* lui Bob) din 1795, iar sursele versiunii sale sunt *Biblia* de la București (1688), dar și ediția Septuagintei a olandezului Lambert Bos (1709). Textul se referă la *Biblia* din 1795.
24. Laura Stanciu (ed.), *Istoria Bisericii Române Unite din Transilvania prin sinoadele sale*, p. 597-598.
25. În sensul stipulat de Eduard Winter, *Der Josefismus und seine Geschichte*, Wien, 1943.
26. Victor Neumann afirmă cu temei că „în cultura română lecția iluministă nu a fost învățată pînă la capăt”, vezi idem, „Elitele și problema modernizării României”, în *Viața Românească*, 8-9, 2009, p.11-19.
27. Dorința s-a materializat mult mai târziu prin apariția ziarului săptămânal „Unirea, foie bisericească-politică” în 1891, redenumită ulterior „Unirea, foie bisericească-politică”.
28. Laura Stanciu (ed.), *Istoria Bisericii Române Unite din Transilvania prin sinoadele sale*, p. 598.
29. *Ibidem*, p. 606.
30. *Ibidem*, p. 621.
31. *Ibidem*, p. 672.
32. Probabil este vorba despre lucrarea lui Gavrilă Alușiu, *Societăți de cumpărate! Îndreptar pentru înființarea lor după modelul „Societăți de cumpărate din comuna Babța (Sălagiu)”*, Sibiu, 1898.
33. Laura Stanciu (ed.), *Istoria Bisericii Române Unite din Transilvania prin sinoadele sale*, p. 690.
34. Nicolae Bocșan, Ion Cârja, Ion, „Il metropolitain Victor Mihályi de Apsa e I rapporti tra Chiesa Greco-Cattolica romana di Transilvania e l'«Autonomia Cattolica» ungherese”, în *I romeni e la Santa Sede. Miscellanea di studi di storia ecclesiastica*: Antonello Biagini, Bucarest-Roma, 2004, p. 169-187; Ion Cârja, Ion, *Biserica și societate în Transilvania în perioada păstoririi mitropolitului Ioan Vancea (1869-1892)*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2007, p. 83-84, 120-122.
35. Cristian Barta, *Autoritate, comuniune și sinodalitate: coordonate fundamentale ale drumului Bisericii Române Unite cu Roma în comuniunea catolică*, Argonaut Publishing - Symphologic Publishing, Cluj-Napoca-Gatineau (Canada), 2015, *passim*.
36. Laura Stanciu (ed.), *Istoria Bisericii Române Unite din Transilvania prin sinoadele sale*, p. 718.
37. În sensul folosit de Roger Chartier „Carti albastre si lecturi populare” în Alexandru Dutu, *Dimensiunea umana a istoriei. Directii în istoria mentalitatilor, București*, Edit. Meridiane, 1986, p. 253-282; precum și din volumele *Istoria vieții private. De la Renastere la Epoca luminilor*, vol. V și VI, (coord. împreună cu

Philippe Ariès și Georges Duby), contribuție „Practicile scrierii”, Meridiane 1995, și idem, *Lecturi și cititori din Franta Vechiului Regim*, București, Meridiane, 1997.

Bibliography:

- Barta, Cristian, *Autoritate, comuniune și sinodalitate: coordonate fundamentale ale drumului Bisericii Române Unite cu Roma în comuniunea catolică / Authority, Communion and Synodality: Fundamental Coordinates of the Way the Romanian United Church Covered in the Catholic Communion*, Argonaut Publishing – Symphologic Publishing, Cluj-Napoca - Gatineau (Canada), 2015.
- Bleiziffer, William Alexandru, *Ius Particulare in Codice Canonum Ecclesiarum Orientalium. Dreptul particular al Bisericii Române Unite cu Roma, Greco-Catolică - actualitate și perspective / Ius Particulare in Codice Canonum Ecclesiarum Orientalium. The Relationship Between the Romanian United Church and the Greek-Catholic Rome - Actuality and Perspectives*, Editura Argonaut, Cluj-Napoca, 2016.
- Bocșan, Nicolae, Cârja, Ion, „Il metropolitano Victor Mihályi de Apșa e i rapporti tra Chiesa Greco-Cattolica romana di Transilvania e l'«Autonomia Cattolica» ungherese”, în *I romeni e la Santa Sede. Miscellanea di studi di storia ecclesiastica*: Antonello Biagini, Bucarest-Roma, 2004.
- Cârja, Ion, *Biserică și societate în Transilvania în perioada păstoririi mitropolitului Ioan Vancea (1869-1892) / Church and Society in Transylvania during the Times of Metropolitan Ioan Vancea (1869-1892)*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2007.
- Chartier, Roger, „Carti albastre și lecturi populare, în Alexandru Dutu, *Dimensiunea umana a istoriei. Direcții în istoria mentalitatilor / „Blue Books and Popular Readings”*, in Alexandru Dutu, *The Human Dimension of History. Directions in the History of Mentalities* București, Edit. Meridiane, 1986, p. 253-282.
- Chartier, Roger, *Lecturi și cititori din Franta Vechiului Regim / Readings and Readers from the Old Regime France*, București, Meridiane, 1997.
- Chindriș, Ioan, *Petru Maior și epoca sa / Petru Maior and his Age*, în Anuarul Institutului de Istorie din Cluj, XXVII, 1985-1986, p. 19-30.
- Chindriș, Ioan, *Biblioteca lui Inochentie Micu-Klein / The Library of Inochentie Micu-Klein*, în Anuarul Institutului de Istorie din Cluj, XXXV, 1995, p. 347-373.
- Drăghită, Zevedei, „Ioan Micu Moldovan (1833-1915), protector al patrimoniului cultural din Transilvania” / Ioan Micu Moldovan (1833-1915), Protector of the Cultural Heritage of Transylvania, în *Annales Universitatis Apulensis, Series Historica*, 8, 2004, p. 151-165.
- Drăghită, Zevedei, „Timotei Cipariu (1805-1887) - Bibliofilul / Timotei Cipariu (1805-1887) - The Bibliophile”, în *Terra Sebus*, 2, 2010, p. 389-398.
- Ghișa, Ciprian, *Episcopia greco-catolică de Făgăraș în timpul păstoririi lui Ioan Lemeni: 1832-1850 / The Greek-Catholic Episcopate from Făgăraș during the Times of Ioan Lemeni: 1832-1850*, Argonaut, Cluj-Napoca, 2008.
- Ghișa, Ciprian, *Episcopul Ioan Lemeni și Biserica sa în vârtoarea vremurilor / Bishop Ioan Lemeni and his Church in the Vortex of Time*, Argonaut, Cluj-Napoca, 2008.
- Mârza, Iacob, „Cohesion and modernization in Habsburg Transylvania: the Schools of Blaj in the 18th Century”, în Laura Stanciu, Cosmin Popa Gorjanu (eds.), *Transylvania in the Eighteenth Century. Aspects of Regional Identity*, Cluj-Napoca, Mega Publishing House, 2013, p. 52-76.
- Miron, Greta Monica, „Cărți și cititori în Transilvania secolului al XVIII-lea. Biblioteca lui Ștefan Salcivai”, în Cristina Bogdan, Alexandru Ofrim (coord.), *Pentru o istorie culturală a cărții și a practicilor de lectură / Books and Readers in 18th Century Transylvania. The Library of Ștefan Salcivai*, in Cristina Bogdan, Alexandru Ofrim (coord.), *For a Cultural History of the Book and Reading Practices*, Editura Universității din București, 2015, p. 207-223.
- Moldovan, Ioan Micu, *Acte sinodale ale beserecei romane de Alba Iulia și Făgăraș / Synodal Papers of the Roman Church from Alba Iulia and Făgăraș*, 1872.
- Neumann, Victor, „Elitele și problema modernizării României” / „The Elites and the Issue of Modernizing Romania”, în *Viața Românească*, 8-9, 2009, p.11-19.
- Radosav, Doru, *Carte și societate în secolul XVII-XIX / Book and Society from the 16th to the 19th Century*, Oradea, Fundația Celor Trei Crișuri, 1995.
- Stanciu, Laura (ed.), *Istoria Bisericii Române Unite din Transilvania prin sinoadele sale (1782-1900). Ediție de documente / Az erdélyi görögkatolikus egyház története zsinatai tükrében (1782-1900). Dokumentumok*, Selecție de documente, studiu introductiv, note și anexe: Laura Stanciu. Introducere: Gábor Adriányi, [Traducători: Andreea Mârza și Bernád Rita-Magdolna, împreună cu Czintos Emese, Erdős Annamária, Erdős Nándor și Weisz Szidónia], DVD inclus, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet 12, Budapest, 2017.
- Ștefănescu, Barbu, *Sociabilitate rurală, violență și ritual. Cartea în practicile oblativ de răscumpărare a păcii comunitare, Transilvania, sec. XVII-XIX / Rural Sociability, Violence, and Ritual. The Book in the Oblative Practices of Ransoming the Community Peace*, Oradea, Editura Universității din Oradea, 2004.
- Teodor, Pompiliu, „Două biblioteci particulare românești de la sfârșitul secolului al XVIII-lea” / „Two Private Romanian Libraries from the End of the 18th Century”, în *Studii și cercetări de bibliologie*, II, 1957, p. 262-268.